

նեխուի ապա դաշտում փռել և միայն երեք շաբաթից յետոյ սկսել վարել սովորական եղանակով։
Եթէ գարնանացանի արտերը պարարտացնելու պահանջ ունենան, պէտք է աղբը դաշտ տանել աշնանը, հոկտեմբերին և փոխանակ մի քանի կոյտեր կաղմելու և կամ փռելու, պէտք է հաւաքել բոլորը միատեղ դաշտում և աղբանոցների նման մի ահագին կոյտ կաղմել։ Ապա թեթեւ կերպով ամեն կողմից հողով ծածկել, որպէսզի ձմեռը աղբը իւր ոյժը չկորցնէ։ Գարունն սկսելուն պէս իսկոյն ամբողջ դաշտի երեսին փռել և անմիջապէս վարել։ Այս կերպ վարուելով, գարնանացանքից կարելի է ըստանալ անհամեմատ աւելի մեծ արդիւնք, քան թէ աղբը գարնանը դաշտ կրէինք, որովհետեւ գարնանային աղբը նոյն ամառուայ մէջ անկարող է փռել, նեխուել, ուտի և քիչ օգնութիւն կարողէ հասցնել գարնանային ցանքերին։

Այն երկրներում որ աշնան ցանքերը յաճախ սակաւ ձեան և ցուրտ ձմեռն պատճառով մրսում, ցրտահար են լինում՝ լաւ կլինի աղբի մի մասը պահել մինչև աշուն և ապա թեթեւ կերպով ցանել նոր դուրս եկած ծիւրերի երեսին, որից յետոյ, իհարկէ, այլ ևս կարիք չի լինի կրկին վարելու։ Այդպիսի մակերևութային պարարտացումով, եթէ աղբը բաւականին փռել է, կարելի է պահպանել աշնանանցանը ոչ միայն ձմեռնային ցրտերից, այլ և գարնանային քամիներից։ Այնուամենայնիւ պարարտ սեահողով հարուստ արտերի վերաբերմամբ նոյնը չի կարելի գործադրել, որովհետեւ այդպիսով հացարոյսերը կթերւին և մինչև անգամ կփռուին արտի երեսին։

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ.

(ՔՆՆԱԳԱՍՈՒԹԻՒՆ ԵՆ ՈՒՍՈՒԱՅՔ)

(Նարոնականքի) *

Բ.

ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՌԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՄԷՋ.

(Ասել։—Վիպասանք։—Երգք վիպասանաց։—Ի թիւ ասել։—Թուել։—Թուելիացն երգք։)

Մի անգամ որ ասել բայն էմինը հա-

ւասարել է երգել բային, էլ այնուհետեւ թուրենացու մէջ տանել տեղի-անտեղի «երգել» կամ թէ «պատմել» ասել, են թարգմանում ըստ քմահաճոյս. եթէ ուզում են երգ դուրս բերել՝ երգել, թէ չէ՝ ասել։ Օրինակ, պ. Սալաթեանն ըստ էմինի՝ Վահագնի մասին «գործէ ասին առասպելք» թարգմանում է, «սորա մասին լեգենդան ասում է» (гласит), իսկ մի փոքր ներքեւ կտորը «ասէին զսա և աստուածացեալ թարգմանում է «երգում էին նաև նորա աստուածացումը» (воспевали его апоэозу)։¹

Սակայն «ասել» չէ նշանակում «երգել», այլ միայն մի բան «ասել» յայանել, պատմել, ինչպէս և աշխարհարարում։ Թերեւս որեւէ մատենագրի մէջ «ասել» ձևաւոր առումով, լայնարար ունենայ «երգելու» իմաստ, բայց այդ դեռ ապացոյց չէ կարող լինել, որ ինքն իրեն վերցրած «ասել» առ հինսն մեր նշանակելը երգելն է։² Ինչպէս յայտնում է էմինը և ասել-ին վերադրուած այդ իմաստն ապացուցելու համար բաւականանում է միայն գրելով. «նաև յաշխարհի լեզուի մերում պահպանեալ տեսանի (իրեւ թէ զրարարում եղած լինին արդէն ապացուցած է) ի սովորական բանիս խաղ ասել, որ է «երգ երգել»։³ «Սաղ ասելու» վրայ կաւելացնենք և «երգ ասել», «շարական ասել», «տաղ ասել»։ Սակայն այդ օրինակներն ևս դեռ չեն հաստատում, որ «ասել» նշանակում է «երգել»։

Էմինը և նորան հետեւողները մոռանում են, որ, եթէ երգ ասել, խաղ ասել և ընդհանրապէս ձևերը մի բառով տաւում ենք «երգել», այդ երգելու իմաստը ոչ թէ «ասել» բայն իւր մէջ ունի, այլ երգ, տաղ, խաղ բառերից է ստանում։ Այնպէս ինչպէս օրինակ, Սուրենացու մէջ զրոյց(ս) տալ նշանակում է զրուցել, կամ ինչպէս աշխարհարարում, ցոյց տալ նշանակում է ցուցնել, բայց երբեք «տար մեռակ առած չէ նշանակում «զրուցել», կամ թէ «ցուցնել», կամ ինչպէս ծառ տանել նշանակում է ծառել, քարոզ ասել՝ քարոզել, բայց

1. Халат. Арм. эпос. Կր. 201.

2. Էմին, Վեպ շնոյն Հայաստ. Կր. 93:

3. Նոյն. Կր. 93:

ոչ երբեք «ասել» մենակ առած «քարոզել», «ծառել» — եթէ միայն լայնարար, ձեռնոր առումով չէ գործածուած — այսպէս և «խաղ ասել», «երգ ասել» տաացուածներն «ասել» բառը մենակ վերցրած կարող չէ նշանակել «երգել»:

Արդարեւ մի բան կարելի է ասել ոչ միայն պատմելով այլ և երգելով, սակայն խորհնացու մէջ այնքան յաճախ է գործածուած «ասել» բայը պատմելու, յայտնելու, ասելու իմաստով, որ դժուար է կարծել իսկ որ — եթէ մինչև անգամ ասել նշանակէր էլ «երգել» — խորհնացին մի բանի երգուելով պատմուած, առած լինելը յայտնելու համար բառակաշանար միայն ասեմ՝ բայով: Եւ իրօք, տեսնում ենք, որ նա մի բանի երգուելով կամ երգի մէջ պատմուելը յայտնելու համար միշտ զրոււմ է. «Ասէին յերգն» (Ա. Լա): «Ի նուազըս բամբուսն և յերգս ցցոց և պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակօք» (Ա. Գ): «Զորմէ ասէին ի հինան մեր, որք բամբուսմբն երգէին» (Ա. Իդ): «Վիպասանքն յերգելն իւրեանց ասեն» (Բ. Ծ): «Առասպելեալ երգեն: այսպէս ասելով» (Բ. Ծ): «Զայս կամելով երգել յառասպելան, Դոմեա զոմն ասեն եկեալ» (Բ. Ծգ): «Նոյն իսկ այս բոլոր օրինակների մէջ, թէպէտ և երգի մասին է խօսքը, ասել բառը երգել չէ նշանակում և «երգել» բառով թարգմանել կարելի չէ: այլ միայն «ասել» պատմել, յայտնել» բառերով ինչպէս և բնականարար թարգմանել է հ. Ստեփանէն:

Մի անգամ որ ասեմ՝ բայի կարծեցեալ երգեմ՝ իմաստը դէն ենք գնում, ըստ քմահաճոյս երգ անուանած մի քանի կտորներ խորհնացու մէջ դառնում են սոսկ պատմութիւն, պատմուածք, միանգամայն և հասկանալի է լինում վիպասանք բառի իսկական նշանակութիւնը:

«Ասել վէպս» չէ նշանակում «երգել վէպ», զպատմական երգս» ինչպէս զրոււմ է Էմիլը:՝ այլ միայն «պատմութիւններ ասել» ասելով, քանի որ, ինչպէս տեսանք, «վէպ» պատմութիւն, պատմուածք է նշանակում Ռուսի և «վիպասանք» նշանակում է ոչ թէ «վէպ

երգողներ», կամ poètes épiques,¹ այլ «վէպ ասողներ», այսինքն, «պատմութիւն անողներ», կամ մի բառով «պատմողներ»: Միւս կողմից պէտք է դիտել, որ ինչպէս ճիշտ նկատել է պ. Փետտեր,² վիպասանք ոչ միայն «պատմող» համար է գործածուում ինչպէս՝ «վիպասանքն յերգելն իւրեանց ասեն» (Բ. Ծ), այլ և «պատմուածք» համար. «... ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան» (Բ. Խթ):

«Վիպասանք» բարդ բառի թէ՛ «պատմողի» և թէ՛ «պատմուածքի» այսպիսի երկու նշանակութիւն ունենալը տարօրինակ բան չէ հայոց լեզուի մէջ. օրինակ՝ հենց նոյն կազմութիւնն ունեցող «զովասանք» բառը նշանակում է թէ՛ «զովք ասող» և թէ՛ «ասած զովքը, զովասոր»: Ինչպէս վերջին իմաստով գործ է ածոււմ «զովասանութիւն» համանիշ «զովասանք» բառին, այդպէս և «վիպասանութիւն» համանիշ է «վիպասանք» բառին՝ երկրորդ իմաստով առած: «Երգք վիպասանաց» տաացուածի մէջ «վիպասանք» բառն առաջին (պատմողի) թէ երկրորդ (պատմուածքի) իմաստով առնուած լինի, նշանակութիւնը նոյն է մնում: Բայց հաւանական է, որ երկրորդ, այսինքն պատմուածքի իմաստով լինի, քանի որ այս երկրորդ իմաստով առնուած ժամանակն է համանիշ վիպասանութիւն» բառին, իսկ «երգք վիպասանաց», ինչպէս տեսանք, Փաւստոսի մէջ կոչոււմ են «երգք վիպասանութեան»: Սակայն այս չէ մերժում, որ առաջին՝ «պատմողների երգ» իմաստով էլ առնուած լինի:

Այսպէս, հայոց վիպասանք (կամ վիպասանութիւն), ինչպէս բառի կազմութիւնը ցոյց է տալիս և ինչպէս Բ. Գրքի խթ. գլխի մէջ պարզապէս վկայում է խորհնացին (մի բան, որ Էմիլն աչքից փախցրել է) պատմուել են: Բայց քանի որ յիշոււմ են և «երգք վիպասանաց» (վիպասանութեան) և թէ՛ վիպասանքն (վէպ ասողները) երգում են ինչպէս և «վիպասանաց» համար «երգիչք» բառն է գործածոււմ — ուստի պարզ է և այն, որ «վիպասանք» (վիպասանութիւն) ոչ միայն պատ-

1. Նոյն. եր. 93:

2. Քերքեր, Հայկ. Աշխատ. եր. 128. Ծան.:

1. Էմիլ. Վեպ հմ. Հայ. եր. 93:

մուել են, այլ և մասամբ երգուել ինչպէս և մեր արդի ժողովրդական վէպը մանրամասնօրէն պատմում է, բայց և տեղ-տեղ երգում է, ինչպէս և պատմելու և մէջէ մէջ երգելու նոյն ձևն եղել է և ուրիշ ազգերի օրինակ, գերմանացւոց մէջ ևս։¹

«Վիպասանքի» (վիպասանութեան) երգուած մասերը բնականօրէն չափարերական պիտ եղած լինին իսկ պատմուած մասերի համար այդ ասել ապահովապէս չենք կարող, քանի որ կարող են այդ մասերն և արձակ եղած լինել։ Ուստի և էմիլի սահմանումը «վէպ» բառի համար—թէ «վէպն հնոց ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ քերթողական պատմութիւն չափաբերական, յորում զգործս քաջաց և թագաւորաց երգէին, որ և առ արդի Եւրոպացիս Έρρῶς անուամբ սովորաբար յորջորջի— ոչ միայն վէպի համար գլխովին սխալ է, այլ և «վիպասանքի» համար չէ յարմարում։

Արդարեւ, «վիպասանքի» մէջ պատմութիւն է լինում այսինքն որ և է բան է պատմուում բայց այդ պատմութիւնը նեղ իմաստով կարելի չէ հասկանալ, ուստի սխալ է և պ. Փետտերի գրածը թէ «վիպասան» կընշանակէ նախ և գլխաւորաբար «պատմագիր»։² Քանի որ «պատմագիր» անունը կարելի չէ տալ ժողովրդի մէջ պատմութիւններ անող մարդոց։ Այդպիսի ժողովրդական պատմուածքների մէջ, անշուշտ, շատ բան «պատմական» կայ, պատմական անձերի և իրողութեանց շատ յիշողութիւններ են լինում բայց աւելի շատ առասպելական, դիցազնական և նոյն իսկ դիցաբանական է լինում անոնց մէջ, այնպէս որ

կարելի չէ ժողովրդական պատմուածքը «պատմութիւն» և պատմողին՝ «պատմագիր» կոչել։ Ժողովրդի աչքին միայն իսկական պատմութիւններ են այդպիսի պատմուածքները, որոնց շատ անգամ առասպելական հերոսների մի ժամանակ իրապէս ապրած լինելուն և նոյա կատարած նոյն իսկ գերբնական տարբերութիւն հաւատում է նա, ինչպէս և տեսնում ենք նոյնը մեր արդի ժողովրդական վէպի նկատմամբ։

«Երգք վիպասանաց» Մորենացու մէջ մի տեղ (Ա. 1) կոչուած են «թուելեացն երգք» որ էմիլը (նորան հետեւելով և հ. Ստեփանէ) «ժամանակագրական երգք» է թարգմանում և մինչև իսկ, հակառակ Մորենացու պարզապէս ասածին, «վիպասանաց երգերից» տարբերում է «թուելեաց երգերը»։ «Երկու էին տեսակք ազգային պատմական երգոց, յորոց ոմանք սոսկ երգ վիպասանաց, իսկ այլք՝ երգ թուելեաց կոչէին։ Յետինքս այսօրիկ՝ որպէս անուանակոչութիւն իսկ նոցին ցուցանէ, թիւրեւ կարգի ժամանակագրութեան հետեւին, այն ինչ առաջինքն երեակայութեան և եթ զնային զհետ»։¹ Այսպիսի տարբերումն ու բնութագրումը զուտ երեակայական է, քանի որ Մորենացու մէջ «թուելեաց» և «վիպասանաց երգերը» մէջ բերած բովանդակութեամբ նոյնանում են, որով և ապահովապէս կարելի է ասել, որ նոյն «վիպասանաց երգերի» մի ուրիշ կոչումն է միայն՝ «թուելեաց երգեր»։ Էմիլը նոյն տեղում ծանօթութեան մէջ գրած է. «Այդ բառ [թուելեաց երգ] ոչ այլ ինչ ցուցանէ, բայց եթէ զերգ «ժամանակագրական», Բայց այդ մեկնութիւնը, ինչպէս ընթերցողը կըտեսնէ, լոկ խօսքով է լինում։ Այդ լոկ մեկնութիւնը չէ արդարանում Մորենացու թարգմանութեան ծանօթութեան մէջ զրաժով ևս։² «Թուելիք» բառը ժամանակագրութիւն» թարգմանելով էմիլը իւր տեսութիւնն է միայն ջանում հաստատել, «վէպի» ժամանակագրական կարգով դասաւորուած ընդարձակութիւնն ու ամբողջութիւնը ցոյց տալ։

Միւս կողմից պ. Մալաթեանն էլ, որպէս

1. Wilhelm Grimm, Die deutsche Heldensage. Berlin, 1867, եր. 381: Դերմանացւոց մէջ եւս վկայն ասելու (vortragen) համար գործ եւս ասումս singen (երգել) ևս sagen (ասել) բայերը, իսկ դիցազնական վկայը, նման մեր վիպասանին, իւր կոչումը՝ Sage, Heldensage ստացել է sagen (ասել) բայից, որովհետեւ, նոցա վկայերը հանգամանօրէն ասուելի պատմուել են ևս որոշ մասամբ միայն երգուել։

2. Փեքքեր, Հայկ. Աշխ. եր. 128. Ժան: Դերասարս գերմաներէն բնագիրը մեռի ասկ լուեմիք, որ սեւ-նեմի քե բնագրի մէջ «պատմագիր» բառի դիմաց նր բառն է: Հայերէն բառերը, շատ անգամ ևս բարգմանելի անփութութիւնից, յաճախ նոյն իմաստը չեն արտայայտում, ինչ որ օտար լեզուների մէջ կայ:

1. Էմիլ, վկայն նմ. Հայ. եր. 101:

2. Տեւ և. Սեւեմանի բարգմ. Մ. խոր. Հայ. պատմ. եր. 389 ծան. 169:

զի առաջ քշէ իւր տեսութիւնը թէ այդ
վերջ շինովի բան է, և որպէս զի իւր յաճախ
գործածած զէնքը—այլաբանութիւն ունե-
նայ, ասում է լոկ խօսքով՝ թէ ինքը յօրե-
նացին է կազմել «թուելիք» բա՛ւ՝ «թուել—
считаться, казаться—բայից յոգնակի թիւ
բայանուն ձեռով «թուելիք»—казуиця—որ
ինքը պատմագիրը քացատրում է այլաբա-
նութեան կամ որ նոյն է, ակնգործիայի մըտ-
քով: 1 Բայց աւա՛յ, յօրենացին ոչ մի տեղ
է քացատրում թէ «թուելիք» նշանակում է
«այլաբանութիւն» և կամ «թուելիք երգեր»
նշանակում են «այլաբանական երգեր»: Այդ
քացատրութիւնը հենց իրեն՝ պ. Սալաթեա-
նինն է, միայն յօրենացու վզին կապած:

Մենք թուելիք բառը (որի սեռականն է
«թուելիք») կազմուած ենք համարում ոչ
թէ «թուել» (երեւալ) բայից, այլ թուել բայից,
բայց վերջինս ոչ թէ համարել (համարել,
համել) իմաստով առած, այլ այն իմաստով,
որ ունի այդ բայի թիւ արմատը «թիւ ասել»
ձևի մէջ:

Մեր եկեղեցու մէջ մաղթանքները ինչ-
պէս և Առաքելոց Գործքի ու թղթերի ըն-
թերցութեանը, «թիւ են ասում» իսկ աւե-
տարան՝ մարգարէից ընթերցութեանը «ձայ-
նիւ»: Սաղմոսները, քարոզները երբեմն երգ-
ւում են, երբեմն «ձայնով» ասւում, երբեմն
էլ «թիւ»: Եկեղեցական երգերն ևս որոշ տօ-
ներին «թիւ» են ասւում օրինակ «Լոյս զուար-
թը» Մեծ Պատին: 2

«Ձայնիւ» կամ «ի ձայն ասելը» որ երբեմն
իրրեւ երգ ասելու հետ շփոթում են, մի տե-
սակ եղանակաւոր ասելն է, որ երգելու և
«թիւ ասելու» միջին տեղն է բռնում: 3 Իսկ
թիւ ասելն առանց որեւէ եղանակի (հմտա-
նոր բառգ. հայկ. լեզ.) սովորական ասելն

է, որքան կարելի պարզ և հասկանալի մօ-
տիկ սովորական կարգաւոր և պատմելու ձե-
ւին: Մեր «թիւ ասելը» նոյն է, ինչ որ Փրան-
սիացիք récitation, réciter բառով արտայայ-
տում են, այսինքն անգիր արած մի ճառ,
ոտանաւոր կամ արձակ կտոր, իրրեւ սովորած
զաս ասել, արտասանել, առողանումից (dé-
clamation) ցած, իսկ սովորական խօսակցու-
թիւնից կամ ընթերցումից բարձր ձայնով:

«Թիւ ասելու» (réciter) այս նշանակութիւ-
նը որ այդ ձևն անշուշտ «թիւ» բառից է ստա-
նում (հմտ. վերեւում տալ ասել, երգ ա-
սել և ինչ. ձևերի մասին), ինչպէս ընթերցողը
կրտսնէ, նոյն է, ինչ որ սովորաբար «ասել»
բայով ենք միայն յայտնում: Սովորաբար չենք
ասում «ճառ թիւ ասել», «քարոզ թիւ ա-
սել», «զաս թիւ ասել», այլ միայն ճառ ասել,
քարոզ ասել, զաս ասել, ոտանաւոր ասել,
անգիր ասել և նմանները: Արդ, եթէ «ասել»
և «թիւ ասել» նոյն նշանակութիւնն ունին, էլ
ինչո՞ւ է վերջին ձևը ստեղծուել: Ծառ հասկա-
նալի է թէ ինչո՞ւ «Ասել» բայը շատ ընդարձակ
գործածութիւն ունի: Ասել կարելի է երգելով,
«ձայնիւ» և սովորական ասելու, պատմելու (ré-
citer ձևով: Ռուսի և «ասել» բայով միայն օրի-
նակ, եթէ լինի միայն՝ «Լոյս զուարթ», սաղմոս
ասել» կարելի է որոշ իմանալ թէ ինչպէս
պէտք է ասել «ձայնիւ», թիւիւ, թէ՛ եր-
գելով: Բանի որ «Լոյս զուարթ» ու սաղմոսները
երգ են և սովորաբար երգւում են, ուստի
և այդպիսի դէպքում սովորաբար երգել էլ
կրհասակացուի, բայց եթէ կամենում ենք,
որ սաղմոսը չերգուի, այլ «ձայնիւ», այսինքն
«եղանակով» ասուի «ձայնիւ» կամ «ի ձայն»
բառն ենք աւելացնում: Այդպէս և յատկա-
պէս սովորական ասելու, պատմելու, ձևը
հասկացնելու համար՝ աւելանում է համա-
նիշ «թիւ» բառը և կազմում է «ի թիւ ա-
սել», որ բառացի նշանակում է «թուով,
թուի ձեռով ասել», որ նոյն է սովորական
«ասել-պատմելու» ձեռով ասել:

1. Халат. Арм. Эносо стр. 197:

2 Տես. Տոնայայց ևւ, օրինակ, 1899 թուի Օրացոյց
Ս. Էրեմանի վիտ., 27, 28, մարտ 6, 13, 20, 27.
Եւր., օրերի հրահանգը. «Լոյս զուարթ քիւ ասա»: «Ասեն
քիւ զսաղմոսն Օրհնեա անձն իմ զհեր»: «Սարկաւագն քիւ
ասասցի զհարգուն Վասն իզկերուս... Վասն ի զիշերի» ևւլն:
«Ասեն քիւ զփոխն» ևւլն:

3 «Ձայն» բառի նշանակութիւններից մեկն է ևւ «եր-
գելու եղանակ», որից ևւ «շարականների ուր ձայներ»
ևւլն: Ընմէ՛ Նոր բառգ. հայկ. լեզուի:

1 Երբեմն սովորական ձայնով կամ սովորականից
էլ ցած ձայնով են «քիւ ասում», բայց այդ միայն որոշ
դիպքերում, երբ «քիւ ասածը» ժողովրդին լսելի լինելու
համար է:

Թիւ բառը սկզբնապէս «ասելու» պատմելու իմաստ ունի անշուշտ և «ի Թիւ ուսանել» գիտել, ասացուածներէ մէջ, որ նշանակում են բերան ուսանել, գիտենալ: ¹ Այստեղ «Թիւ» բառը կարող չէ իբրեւ nombre, այսինքն քանակի իմաստով առնուած լինել, այլ միայն «ասելու» պատմելու իմաստով: Այդ ասացուածները բառացի նշանակում են «Թուի համար» այսինքն՝ Թիւ ասելու պատմելու համար ուսանել, գիտենալ: Եւ որովհետեւ «Թիւ ասելիս սովորաբար» սկզբնապէս անշուշտ միշտ, ոչ թէ կարգացում է, այլ բերան է ասում ուստի և հասկանալի է թէ ինչպէս «Թուի» այսինքն (Թիւ) «ասելու համար ուսանելը», ստացել է «բերան անելու» իմաստ:

Թիւ (=ասել, ասել) արմատից կազմուած է թուել բայը, որ կարող է նոյն իմաստ ունենալ, ինչ որ ի Թիւ ասել: Եւ խորհրդանշան երեք տեղ այդ բայը գործ է ածում համանիշ ասել, պատմել բայերի: Բ. կդ. գրում է. «Զոր (Տիգրանի հաստատած կրտսերագոյն ազգերը) ոչ անուամբ պատմեցուք... այլ միայն զոր հաւաստի գիտեմք զինքին»: Իսկ Բ. Ժ. համանման դէպքում նոյն իմաստը նոյն բառերով, միայն «պատմելու» փոխանակ «Թուել» գործածելով. «Զորս (Արտաշէսի որդիներին) ոչ կարեւոր համարեցաք այժմ անուամբ թուել. բայց զինքին յորժամ ի գործ ինչ հասանիցեմք»: ² Իսկ Ա. Ե. «ասել» և «Թուել» բայերը միեւնոյն պարբերութեան մէջ համանման տեղում իրար փոխանակում են. «Պատմէ մեզ զայստօրիկ յոլով իրս հաւատարիմն Աբիւղենոս» և ասէ այսպէս. Նինոս Արբէեղայ, Զայաղայ, Արբէեղայ, Անէերայ, Բաբեայ, Բէլայ: Նոյնպէս և զմերն... Թուէ այսպէս. Արայն գեղեցիկ՝ Արամեայ, Հարմեայ, Դեղամեայ, Ամասեայ» և չն, ³

Այնուհետեւ Բ. ք. կարգում ենք. «Բանդի կարի իմն անյարմար թուէին նմա (Տորքին) երգ բանիցն վասն ուժեղութեանն և սրտեայ լինելոյն. որում ոչ Սամսոնի և ոչ Երակելայ և ոչ Սաղծկին յարմարեն այս զրոյցքս: Զանգի երգէին նմա բուռն հարկանել»... Պ. Խալաթեանն այս կտորը թարգմանում է. «Տորքի ուժի և անվախութեան մասին երգի խօսքերը (слова пѣсни о...) այնքան անյարմար էին, որ դժուարութեամբ կարելի է վերագրել անոնք (...до того несладны, что съ трудомъ рѣшались приписать ихъ) Սամսոնին, կամ Հերակլէսին, կամ մինչև իսկ Սաղծկին»: ¹ Թէ այս թարգմանութիւնն անճիշտ է, պարզ է: Դուրս է ձգած նմա բառը և թուէին դարձրած է էին. թողնելով զեռ մի կողմ այն, որ երգ բանիցն թարգմանած է երգի խօսքերը և որում շինած է «այնքան... որ դժուարութեամբ»: Նոյն կտորը հ. Ստեփանէն թարգմանում է. «Որովհետեւ շատ անյարմար բաներ էր թուում երգը նորա ուժեղ և քաջ լինելու մասին: Այս զրոյցները ոչ Սամսոնին, ոչ Հերակլէսին և ոչ Սաղծկին են յարմարում: Այս թարգմանութիւնն ևս ճիշտ չէ. թուէին յոգնակի թիւը դարձրած է եզակի թուում էր, որպէս զի յարմարուի եզակի երգ բառին, որ ենթակայ է դարձրած: Դարի իմն անյարմար դարձրած է շատ անյարմար բաներ, մինչդեռ այդ բառերը կամ մակբայօրէն են դրուած թուէին բայի վրայ՝ «կարի իմն անյարմար թուէին»՝ շատ անյարմար կերպով թուում էին, կամ շատ-շատ իբրեւ ածական երգ բառին, միայն թուէին նմա բառերով բաժանուած երգ բառից, ուրեմն «կարի իմն անյարմար թուէին նմա երգ բանիցն» փոխանակ «Թուէին նմա կարի իմն անյարմար երգ բանիցն»: ² Այնուհետեւ դուրս են ձգած «բանիցն», «նմա» և «որում» բառերը: ³

1. Տիւ նոր քաղ. հայկ. լեզուի:

2. Հ. Ստեփանէն թարգմանում է. «Որովհետեւ անուաներ յիշել կարեւոր իմաստեղից»:

3. «Թուել» բայը գործ ածած կայ ևս երկու տեղ, ուր դժուար է որոշել ասելու, քի համարելու իմաստով է: Ա. Ե. «Ամբ ժամանակաց մենկոց Բամայ մինչև ցնիմոս ոչ ուրեմ գտանիմ քու եւսը».—հաշուած, քի պատշաճ ասել, ասացնալ: Հ. Ստեփանէն վերջին մեկով է հասկացած

և թարգմանած է «Ոչ մի տեղ չեն գտնուում յիշում»:
Իսկ միւս դեպքն է. «Որպէս եղիպտացիք քու եւս հաւասար Մովսիսի» (Ա. Ե.):

1. Халат. Арм. Эпосъ, стр. 326:

2. Հմմտ. «Պարսից անյարմար ևս անո՞մ քանից».
«Անմիտ ևս անհամար քանից յարմար անի» (Ա. գիրք, Յանդուած):

3. Անշուշտ, «շատ անյարմար քանիք» թարգմ.

լիք» ինչ է նշանակում Այդ բառն իւր կազմութեամբ կարող է կրկնակի նշանակութիւն ունենալ. թէ «թուողներ» այսինքն «թիւասողներ, ասող—պատմողներ» և թէ «թուածը, այսինքն թիւ ասածը, ասած պատմածը» ինչ որ ասուում պատմում է» քանի որ նոյն ածանցիկ մասնիկը թէ ներգործականի և թէ կրաւորականի իմաստ ունի: Եւ այսպէս «թուելիք» բառն իւր երկու իմաստով ևս համանիշ է «վիպասանք» բառին որը, ինչպէս տեսանք, նոյնպէս նշանակում է թէ «պատմութիւն անողներ, ասող-պատմողներ» և թէ «արած պատմութիւնը, պատմածը, ասած—պատմածը»:

Միևնոյն երգերի «վիպասանաց երգք» և «թուելեաց երգք» կոչումներն ուրեմն համանման նշանակութիւն ունին և բիւռն էլ մտածութեան մի և նոյն եղանակով են կազմուած, միայն տարբեր արմատներից. այսինքն երկու կոչումն էլ վէպն ասելու արտաբերին ձևից են վերցրած: Մտածութեան նոյն կզանակով է կազմուած, օրինակ և *аггасաց ека-зители* (ասող) բառը որով կոչուում է *аггасաց վէպերի վիպական երգերի* (*былина*) պատմողն ու երգողը:¹

Եթէ մէկը լսած լինի թէ ինչպէս մեզնում ժողովրդի երգիչները, օրինակ մեր ա-

շուիները կամ «Սասնու ծռեր» պատմողները, ասում են իրենց վէպերը (աշուիները մեծ մասամբ թուրքերէն), մէջէմէջ միայն երգելով, նկատած կրկնի, որ նոքա «ի թիւ ուսած», այսինքն բերան արած, բարձրաձայն արտասանելով ասում պատմում են լոկ միատեսակ ուժով, միայն տեղ-տեղ ձայնը միևնոյն ուժով քիչ երկարելով, ուրիշ խօսքով նոքա «թուում են», «թիւ են ասում» վէպերն այսպէս «թուելու», «թիւ ասելու» եզանակը, ինչպէս և «թիւ» բառն այդ իմաստով, նոր չէ հարկաւ և միայն հայոց մէջ չէ. մեր հին «վիպասանք» էլ շատ տարբեր ձևով չպէտք է ասած լինին իրենց վէպերը: Եւ այս շատ հաւանական է երևում այնու, որ այդ վիպասանք կամ նոցա պատմուածները կոչուել են «թուելիք», այսինքն թուողներ, թիւ ասողներ, ասող-պատմողներ:

Մ. Արեղեան.

(Եսպրանտիէ).

1. Հարկ է նկատել, որ «բուսեաց» երգերի այս բացատրութեան արդէն գրած էինք, երբ պ. Խաչարանի «Վեպի» մէջ եւ. 197, այլի փոխարէն ծանօտութեան մէջ նկատեցինք, որ պ. Մասն 1890 թուին իւր գրութիւն մէջ՝ „Изъ общаго поимѣнн въ Арменію“ (եւ. 5 6, 430 Zan. Восм. ом. Имн. русск. обш. т. I. 211—241), որ մեզ չէր յաղորդած իւր ծանանակին կարգաւ մի նման ձևով բացատրած էր բուել բայից: Այդ գրութեան ապա ձևով քերելով, ուրախութեամբ տեսնեմք, որ նորա բացատրութեան իսկապէս «կոսմոս» (*догмака*), ինչպէս ինքը կոչում է, եւ ուրեւմէր նոյնն է, ինչ որ մերը: Աւելորդ չի լինի գուցէ նորա բացատրութեան արդեղ ղենչ այստեղ. «բուելիք» բառը եւս հանում եմ բուել բայից. այս երկու բառը հայոց նման քանակութեան մէջ, ըստ երևութիւնի, յատուկ (*специально*) նշանակութիւն են ունեցել և ցոյց են տուել ուսմանուր յօրինելու, կամ արտաբերելու եղանակներից մէկը. բայց եւս չեմ կարող ասել՝ քիւրդեօք և ղանակաւ ուր (*на расчине*) կարգաւ ղանակ իրեւ ուելիք ասելու արտասանելուն, քիւրդաւ ումեի (*геллмангша*) և վերաբերել: Եւ մինչեւ անգամ չեմ իշխոււմ այս բառը մօտեցնել քիւրդական, որ աստուածաշնչական գրերի մէջ գրած է որոշ տեղերում, որոնք չեն երգում, այլ կարդացում են իրեւ իւրաքանչեւ սեփական կարծում եւս քաւական է, երբ ինձ յաղորդի ցոյց տալ մի դեպք միայն, որ իմ յայնում նշանակութեամբ գործ է ածուած բուել բայը, որից, ըստ

գոյց, վեպ, պատմութիւն: Գերմաներէն *Zahl*, թիւ, արմատից *zahlen* բուել, համարել, և *erzählen* պատմել: Միևնոյն արմատից անգլերէն *to tell* բուել, համարել, միանգամայն եւ ասել, պատմել. *tale* թիւ, հաշիւ, այլ ևս պատմութիւն, գոյց, նեխար: Ռուսերէն *считать*, որսւտաւ կարգաւ, ասել, բայից *считано* բուել, համարել:

1. Հմեմ. ներգործարար անունած, օրինակս. Գրքի մէջ. «իմիշիք առնելիք բանին և մի շսելիք միայն համարելիք: Զի երբ ոք շսելիք (շոյ) միայն իցի բանին և ոք առնելիք (անող), նման է մարդոյ»... (Թուրք Զակ. Ա. 22—23: Հմեմ. Հնում. Բ. 13): «Եւ առ ևս գրասմունքան առնելիք անելիք անող (անողմանողներին) առասպելին» (Գրասմունք. մղ. 19 և լին): «Եւ ևս ուր զարծարն ի մնու գործելիք (գործողներին) գործս կանի ասն *Skam*» (2որդ. բազ. մր. 11): «Ի գործ կրելիք անող (կրողներին) խորանին վիպորութեան» (Թիւրք. 47. հմեմ. Յեսու Գ. 15. Առակք. մե. 21. և ուրիշ տեղեր): Կրատարար գործածութիւնը նոյն չափ ևս տեղի յաճախ է քան ներգործարար: Օրինակ քերելն տեղորդ է:

1. А. Галаховъ, Ист. русск. Словесности. Կառ. I. եւ. 2. Sku. և Словарь Даля.